

ЧУЖДЕСТРАННАТА ХУДОЖЕСТВЕНА МИСЪЛ В ТВОРЧЕСКИЯ КРЪГОЗОР НА ДИМИТЪР ДИМОВ

ЕКАТЕРИНА ИВАНОВА

Проблемът за литературните влечения и предпочитания на Димитър Димов не може да се разглежда откъснато от процеса на общокултурните му интереси и научни занимания. При него това е мощен единен поток, в който естетическите принципи са неделими от научните и философските концепции—преплитат се най-тясно с тях, взаимно се обуславят, търпят съвместно развитие. При това става дума за напълно съзнателно, принципно отношение на писателя-учен към художественото творчество. И то е оповестявано от него многократно и последователно

В своята статия изповед „Пътят на писателя“¹, свързана с постъпването му в редовете на БКП през 1946 г., той пише: „Писателят е същество, което вижда с ума и сърцето си, за да отрази света в огледалото на своята творческа самобитност. Умът му дава верните контури на света, а сърцето ги изпълва с багри. Но за да вижда вярно, за да казва истината и да вълнува, а не само да забавлява, той трябва да обладава колективния опит на човешката мисъл, натрупана през вековете. Той ще се запознае основно с природните науки, които ще го насочат към диалектиката и към върховете, които тя достига у Хегел, Маркс и Ленин. Така той ще се освободи от страха пред отмъстителния християнски бог, от заблудите на философията и легендите на историята. Така светът ще престане да му се струва отчайващ куп от атоми, всред които вилнее случаят, или выплывание на абсурдно духовно начало, което никой не е почувствувал сериозно, а още по-малко доказал. Тогава мисълта му ще стане смела и ясна, а сърцето му ще се изпълни с великата човешка гордост на Максим Горки. Тогава той ще види величествената панорама на материалното битие и закономерностите, които движат развитието му, ще разбере пътя на човечеството, ще почувствува по-дълбоко и ще отрази по-реално красотата на природата, силата на любовта и драматичните гърчове на отделния човек и обществото.“

В заключителното си слово при обсъждането на романа „Тютюн“ в СБП през месец март 1952 г. авторът заявява: „Аз смятам, че това, което съм придобил от четенето на философска и научна съветска литература (разбира се, това важи не само за съветската литература — б. м. Е. И.), ми е помогнало неизмеримо за написването на „Тютюн“. Но аз не мога да се включа в този страничен въпрос, който работниците от литературния фронт изобщо подценяват, като ме съветват да напусна университета.“ Тези разсъждения Димитър Димов доразвива и защитава блестящо своето становище в широко известното писмо до съветския литератор Дмитрий Марков от 10. VII. 1960 г.

През 1946 г. Димов печата статията „Защо се биха за испанската република“, която започва така: „Има две Испании. Едната е голяма и велика, защото живее от векове и представлява самият испански народ. От нея се родиха Колумб, Сервантес, Веласкес, Гойя, Кахал. . .“ Интересното в случая е, че в съзнанието на нашия творец писателите съществуват в забележително диалектическо единство с художници, музиканти, учени и философи. В такава взаимовръзка ги откриваме и в неговите произведения. Защото лично е изпитал и оценил не само приноса на

¹ Всички посочени произведения на Димитър Димов, за които няма допълнителни указания, са отпечатани в събраните му съчинения от 1966—1967 г. или от 1974—1975 г.

научното познание за литературата, но и ролята на емоцията и въображението в научния процес. Затова в „Някои мисли през седмицата на книгата“ създава великолепен образ на човека на бъдещето: „Всемогъщият и наситен с нравствено достойнство човек, изправен със знамето на комунизма върху фона на Космоса — ето романтичното видение, което може да развълнува младежта и да насочи страстно силите й към политехническо обучение.“ Но такава задача могат да изпълнят само „действени книги, които да събуждат тази научна и техническа романтика... книги с богато научно съдържание, които да отразяват страстта на търсещата мисъл и поезията на научното съзерцание“. Ето как Димитър Димов разбира взаимното проникване на „две култури“ в развитието на един народ и на цялото човечество. И това схващане той изказва още през 1952 г. в статията си „Между науката и литературата“. Тя завършва с обобщението: „Аз исках просто да изтъкна, че науката и изкуството представляват начини на отразяването на две различни страни на една и съща действителност и че един научен работник, който е едновременно и писател, трябва да счита тия начини не само за съвместими, но и за взаимно допълващи се.“ От такива позиции изхожда той и в изискванията си към българските критици и историци на литературното ни развитие.

В друго свое изказване — на теоретичната конференция на партийната организация при СБП, посветена на националното своеобразие на литературата, състояла се през октомври 1965 г., Димитър Димов заявява: „Конкретното решение на проблемата за същността, произхода, структурата и развитието на националното своеобразие на българския народ и литература, за преливането и сливането на националното с интернационалното изисква не само доклади и статии, а може би томовете от сериозни философски, литературно-исторически, етнографски и естетични изследвания... Но нека сложим началото на конкретното решаване на тази важна проблема... с метода на нашето марксистко-ленинско мислене, което не игнорира нищо материално и дава заслужения блясък на всичко духовно.“

Всъщност тук е изкристализирала методологията за всяка солидна проучвателска дейност. Задачата е изключително тежка и когато се отнася до богато ерудираната личност на учения-енциклопедист и писател-философ Димитър Димов. Защото тя изисква от неговия изследовател най-малкото равностойна по своята многостранност, дълбочина и философска подплата подготовка, страстно и търпеливо търсене на истината с ум, сърце и талант. В замяна на това пък този изследовател разполага, както виждаме, с неограничаваната помощ, която още приживе му е оказал самият автор с цяла редица теоретични постановки, изложени по различни поводи и останали до днес все още в силата. Димитър Димов е знаел много добре цената си. И това го е правело строго научно аргументиран и войнствуващ, когато се наложи да защити своите творби и художествени принципи, независимо от щедрата деликатност, бликаща от същото това самочувствие.

Разбира се, преди да се опитаме да разрешим частично или цялостно многочислените проблеми, заложили в творческото дело на Димитър Димов, трябва да ги открием, очертаем и систематизираме.

Изглежда, че въпросът за литературния вкус, литературните интереси и литературното четиво на Димитър Димов, както и за изпитаните от него литературни въздействия, ще остане неосветен в ширина и дълбочина така, както би ни се искало. Но количеството на събраните материали по тази тема е вече значително и заслужава те да бъдат поднесени на нашата литературна наука.

Тези материали се групират така: споменени на съвременници; запазени тетрадки и листчета с чужди думи, преведени на български език, при прочит на дадена книга от писателя; споменати от самия него автори и книги или оценки за тях в художествените му и публицистични творби; съдържание на интересуващите ни в случая раздели от личната му библиотека.

Чувствителна и сложна личност, Димитър Димов ревниво пази от чуждо посегателство своя духовен свят. Страхува се също така, че преходната историческа епоха, в която съзрява като личност и творец, не е в състояние да му гарантира обективна оценка. Навикнал на усамотен

и високоинтелектуален живот, Димитър Димов трудно и рядко намира събеседници, пред които може да се отпусне и съобразно знанията на които открехва пролука към съкровищницата на своите литературни познания, влечения, пристрастия и оценки. Затова разговорите, които е водил на тема писатели и литературно творчество, са предимно случайни и бегли. Настроението му за откровения е рядкост. Лични оценки, нехармонизащи с установеното становище, си позволява едва в последните години на живота си. Пък и десетилетията са различни много конкретни и съществени неща от спомените на съвременниците му. Разбира се, авторите на тези спомени също са правили наблюдения съобразно собствената си подготовка. Другояче не би могло и да бъде. Но тези „субективни“ отломки от истината ни помагат да сглобим до известна степен нейната цялост.

Разположени във времето, възпроизведените разговори с Димитър Димов за писатели и художествени творби очертават следната картина².

По данни на най-близкия му приятел проф. Борис Койчев в прогимназията Димов четел много и обича да разговаря за прочетеното. А това са предимно произведения на Жул Верн и Майн Рид. Известно е, че обичал да се представя като Мишел Ардан — единият от космонавтите на Верн. А някои от съучениците му го зовели така и след като е станал известен писател. Под влияние на съученика си Георги Чирпанлиев в прогимназията и може би в началните класове на гимназията Димов търси и криминална литература, но това негово увлечение е кратко-трайно. Отношението на писателя към този род произведения е предал в своите спомени Николай Янков (Вж. „Димитър Талев, Светослав Минков, Димитър Димов в спомените на съвременниците си“. С., БП, 1973): „Към криминално-шпионските истории не хранел особена симпатия, но в разказите на разузнавачи, изградени върху документална основа, обичал да се зачита. Понякога, подчерта той, в тия разкази се крият такива характери, такива конфликти, такива съждения, че и най-смелото въображение бледнее.“ Това отношение прозира в единственото произведение, което Димов е създал на тази тема — разказа „Севастопол, 1913 г.“. То се потвърждава и от други свидетелства. На тая основа очевидно го е привлякла според спомените на проф. Георги Калев и книгата на Митка Гръбчева „В името на народа“: „Помня един, може би последен, разговор с Димитър Димов. Приказвахме дълго. Тогава сподели впечатление от книгата на М. Гръбчева. Каза ми, че я е прочел за една или за две нощи. Много му беше харесала. Дори разви мисли къде счита, че са достойнствата на тази книга.“ В личната библиотека на писателя са запазени три книги³ от една и съща поредица със спомени и документи за Първата световна война, които очевидно Димов е чел с интерес — в тях са останали подчертавания и листчета с думи. Според Г. Чирпанлиев в прогимназията Димов бил харесал романа „Трима в една лодка...“ от популярния английски хуморист Джером К. Джером. Името на четвъртия в лодката, кучето Монморенси, той дал на учителя им по рисуване и ръчна работа г-н Ранков. Пак по това време бил пленен от романа „Доктор Джекил и мистър Хайд“ (от Р. Л. Стивънсън)⁴. Бил силно повлиян от научно-фантастичния роман „Синовете на могъществото“, печатан като „подлистник в един от ежедневниците. Харесвало му да го наричат с името на главния герой Матео Симия — гениално одарен, болезнено амбициозен, жаден за мощ, макар и душевно уродлив. Може би вече в гимназията Димов го запознал с „Гаргантюа и Пантагрюел“ (на Фр. Рабле).

Добромир Чилингиров си спомня, че в шести гимназиален клас Мишо дал на учителя им по физика Ив. Славов прякора Кевор по името на героя от фантастичния роман на Х. Уелс „Първите хора на Луната“. Запазен е ученическият бележник на Борис Койчев за учебната 1927/1928 г. В него, в последния гимназиален час наред с други рисунки Димитър Димов е скицирал с молив учителя Ив. Славов (Кевор) в гръб и полупрофил, загледал в луната. По-късно със същия този прякор влиза в романа „Ахилесова пета“ и учителят по физика на главния герой. А

² Всички цитирания по-нататък без допълнителни данни са направени по спомени, които се пазят в музея „Д. Димов“.

³ Joseph Crozier. *Mes missions secrètes. 1915—1918*. Paris, 1933 (инв. № 2645).
J. Bauermeister. *La guerre dans l'ombre*. Paris, 1933 (инв. № 2646).
Henri Binder. *Espionnage et contre-espionnage à Bruxelles pendant la guerre*. Paris, 1935 (инв. № 2650).

⁴ Поясненията в скоби са навсякъде мои.

когато се завърнал от първото си пътуване до Москва през 1957 г., Димов споделил с Б. Койчев съжалението, че изпуснал възможността да види в театъра „Капитан Немо“.

Ето примери, които сочат какво означава за Димитър Димов литературното четиво. То се запечатва в съзнанието, става неделима част от неговата душевност и бит. Това задълбочено и неповторимо общуване между автор и читател изживява бавно, но определено личността и творческата физиономия на този голям и своеобразен български писател.

В гимназията според Б. Койчев Димитър Димов чете редовно всички номера на „Мозайка от знаменити съвременни романи“. Той е склонен да смята обаче, че по-системен интерес към художествената литература приятелят му проявява едва в последния (осми) гимназиален клас, когато се насочва към френските романисти. Тях вече се опитва да чете в оригинал. На друг съученик от гимназията, д-р Хр. Тотоманов, който също забелязал слабостта на Мишо към романите, направил впечатление, че предпочита не най-популярните и най-утвърдените. Г. Чирпанлиев твърди, че пак Димитър Димов му е обърнал внимание върху модния през 30-те години, наред с Декобра, Питигрили. Бил във възторг от остроумието, оригиналността, интелекта и свежия хумор на този писател⁵. Съдновременно още през ученичеството Димов споделя пак с Чирпанлиев силното впечатление, което му е направил Балзак.

Преценката на Б. Койчев е, че като ученик Димов не е проучвал цялостно нито един от западноевропейските писатели и не е давал израз на някакво особено възхищение спрямо нито един от тях. Едва като студент той го е слушал да говори с възторг за отделни творби — „Градината на мъките“ от О. Мирбо, „Климат“ на А. Мора, „Мишеллина и любовта“ (роман от четирима автори: П. Бурже, Ж. Д'Увил, А. Дюверноа и П. Беноа), които прочел на български език. Не му е известно през ученичеството и студентството му Стендал и Мериме да са били негови кумири. От английската литература е възхвалявал най-вече романа на Дж. Конрад „Тайфун“. Впечатлявал го е и Дж. Лондон, но мнозина от тяхното поколение са изпитали според него с много по-голяма сила въздействието на този автор. Руски писатели през посочения период е чел като всеки образован българин без никаква система и без подчертано въодушевление. Не помни да се е интересувал от Достоевски, Лермонтов, Тургенев. Повече му се вярва да е търсил Чехов. Направил му е обаче впечатление следното:

„Един път Мишо дойде у нас — си спомня Койчев. — Аз зубрех за изпит. Каза ми:

— Зашо учиш толкова много, а не четеш художествената литература?

Тогави ми посочи френски автори и нито един русин. Когато обаче на 1. IX. 1947 г. се роди първата му дъщеря Сибил, аз отидох да поздравя майка му. Там беше и Руси Генев (вторият баща на Д. Димов, б. м. — Е. И.), който направи сравнение между Мишо и Достоевски. Помня неговите думи:

— Како анатом сецпира човешката душа—и направи едно движение, както се държи инструмент при такъв случай.“

За периода, когато Димитър Димов работи като ветеринарен лекар, разполагаме предимно със сведенията на д-р Никола Чобанов, с който бъдещият писател се среща в Кюстендил, и на проф. Методи Петричев, отнасящи се до съвместния им живот в Бургас⁶. И двамата са впечатлени от интереса на своя колега към художествената литература и от времето, което отделя за нея, от готовността му да разговаря с часове на литературни теми.

В Кюстендил Димов проявява влечение към испанската литература — чете Лопе де Вега. Говори за Метерлинк, Стриндберг, Зудерман, за западноевропейския модернизъм. Живее с образите на Достоевски (тук чете „Записки от мъртвия дом“). Поразен е от факта, че един писател може да бъде носител на най-висока нравственост и същевременно да се рови в най-тъмните кътчета на човешката душа. Удивляват го парадоксите на руската душевност, разкрити от М. Горки. Името на Тургенев свързва със своеобразието на руския пейзаж. Толстой му въздейства с динамиката в масовите стълкновения и в историческия ход на събитията. Към Чехов се насочва под влияние на Н. Чобанов. Д-р Чобанов го запознава и с известната дисертация на Чернишевски „Естетическите отношения на изкуството към действителността“. По-късно два-

⁵ Някои са склонни да виждат отражение на този автор върху „Жени с минало“.

⁶ И двамата продължават да поддържат връзки с Димитър Димов по-късно в София.

мата едновременно четат излизащите през 1939—1940 г. популярни брошури на Т. Павлов „Що е материя“, „Що е наука“, „Що е общество“, „Що е съзнание“, „Що е изкуство“. . . Н. Чобанов смята, че именно тогава Димитър Димов открива близостта между собствените си разбирания и марксистическото схващане за изкуството като своеобразно отражение на действителността и веднага „се хваща“ за тези постановки. В разговорите върху прочетеното от Чернишевски и Т. Павлов той открива в лицето на Димитър Димов един човек, издигнал се много над обикновените общокултурни интереси, навлязъл дълбоко в проблемите, респектиращ с отношението си към тях и със своите знания.

В Бургас на д-р Методи Петричев прави впечатление (вж. посочената книга със спомени), че Димов задълбочено изучава френските класици. Той си спомня как двамата обичали да мечтаят на морския бряг за пътешествия из далечни страни, как завиждали на вълшебнищата Ура-ния на К. Фламарийон, която лети в звездното пространство.

В началото на 1939 г. Димитър Димов става асистент във Ветеринарно-медицинския факултет на Софийския университет. Той е вече автор на романа „Поручик Бенц“, който излиза от печат в края на предходната 1938 г. Нели Доспевска, съпътничка на твореца след това събитие, може би знае най-много по разисквания проблем и е спирала вниманието си върху него в свои публикации. Искам да отбележа само един, съобщен ми от нея и, струва ми се, несобнародван интересен факт. „Наричах Димов — казва тя — „Сам-самичък“. Това прозвище, което много му подхождаше, дойде от книгата на Франсиз Стюарт „Белият заек“, която аз преведох и която Димов обичаше много. Там имаше един кон, който се казваше Сам-самичък.“

Ето и някои други свидетелствувания за годините, последвали романа „Поручик Бенц“. Според Людмила Ганева, която е 18 години по-млада, брат ѝ обичал Бромфийлд, Кро-ни и на първо място може би Ст. Цвайг. От философите имал голяма слабост към Кант, Хегел, Фихте. От поетите го привличал Хайне.

Според спомените на Тодор Нейков за Димитър Димов в Испания (вж. посочената книга със спомени): „Стипендията му беше малка, но той купуваше много книги и страшно много четеше. Беше си купил пълните съчинения на Лопе де Вега, Калдерон, Тирсо де Молина, разбира се, „Дон Кихот“ на Сервантес, а от по-новите — най-важните произведения на Унамуно, Пío Бароха, Валие Инклан и др. Търсеше и произведенията на Лорка, които мъчно се намираха в Мадрид по това време.“

Според проф. Георги Маждраков (за времето след 1945 г.): „Димов беше много културен човек. Познаваше много добре световната литература. Проявяваше особен интерес към съвременните ѝ автори и по-специално към съвременната световна драматургия. Занимаваша го съвременните литературно-философски проблеми. Интерес имаше също и към руската литература. Можеше да дискутира по всички съвременни литературни проблеми. Говорили сме с него за Артър Милър, за Тенеси Уилямс, за Сартр, Енеску, Джеймс Джойс и неговия роман „Улис“ (старото име на Одисей), който през 30-те и 40-те години направи много силно впечатление. Смяташе се, че поставя начало на новата романистика. Един ден говорихме с него много подробно за Кафка.“

Според писателя Ангел Тодоров (за същия период): „От чуждестранните писатели проявяваше интерес към Колдуел, Фокнър, Хемингуей. Четеше и обичаше А. Мороя, В. Баум, П. Бък, Синклер Луис. Говореше много за Л. Бромфийлд, модерен автор по онова време, популярен и сред левите писатели. Този автор Димов изтъкваше много. „Романите му звънят“ — казваше той. Според мене сюжетът на „Тютюн“ е взет от неговия роман „Един съвременен герой“.

Според Борис Делчев (за 1946 г.; вж. „Срещи и разговори с Димитър Димов“ — сп. „Литературна мисъл“, кн. 4, 1971): на предположението му, че в „Осъдени души“ се долавят отгласи от „Четири конника на Апокалипсиса“, Д. Димов отговорил: „Да, твърде е възможно. Бласко Ибанес е мой автор.“

Според Любен Георгиев (вж. посочената книга със спомени) на въпроса: „Кои автори са Ви влияли?“, поставен му от млади писатели около 1953 г., той отговорил: „Влиял ми е Пол Бурже и някои други писатели от френската и испанската литература. От съвременната бих посочил „Тихият Дон“. Под влияние на Бурже и Цвайг бил създал разказите „Севастопол, 1913 г.“ и „Карнавал“.

Според Богомил Нонев (вж. същата книга): „Като се върна от Чили (1954 г. — б. а.), той донесе купени някъде по пътя скъпи издания на Стендал и Пр. Мериме — двама автори, които дълбоко уважаваше и обичаше. Той се прекланяше пред творчеството на Достоевски и Толстой.“

Според Лена Левчева (за периода 1955—1958 г.): „По повод на моя екзалтирана реплика, че най-великите са Достоевски, Шекспир и Сервантес, Димов първо се съгласи, а после възрази — не бива да се степенува така. В момент или дори период може да сме под знака на даден автор. Но с „той е най-големият, първият“ — не може! Когато споделих, че съм чела Достоевски в пубертета, каза, че според него този автор трябва да се чете между 20 и 25-годишна възраст, когато оптимистичният заряд у човека е най-голям. Възражих, че Достоевски може да се чете и когато сме най-отчаяни, че никой друг не ми е внушил повече вяра в човешкото у човека. Димов обясни, че много малко са хората, на които Достоевски действа именно така, макар да е най-светлият. И добави, че няма поне досега друг писател, който да е дълбал тъй дълбоко из лабиринтите на човешката душа.“

Толстой му импонираше изключително като психолог, но казваше усмихнато, че ако трябва да избира между него и Мериме, би предпочел, колкото и парадоксално да изглежда, Мериме. И не защото е по-големият, а понеже неговата, Димовата, нагласа е адаптирана повече за Мериме.

Любими автори му бяха още Мелвил, Уамуно, О. Мирбо, Мороя, Стендал, О. Уайлд, Б. Шоу, М. Митчел — нейната Скарлет беше за Димов един от най-завършените женски образи в световната художествена литература. За връх на руската литература освен Достоевски смяташе Чехов, а за връх на съветската — Шолохов. Да се срещне с Шолохов, беше неговото голямо желание при първото ни посещение в СССР, но, верен на преподавателския си дълг, реши да се завърне навреме в България и срещата му с Шолохов се е осъществила по-късно.

Спомням си, че навремето се намери някой, който изкара Димов едва ли не плагиат на отделни сцени и ситуации от Бромфийлд. Убедена съм, че влиянията в творчеството на Димов с неговата тъй изострена творческа индивидуалност, са незначителни, дифузни, несъзнателни и се дължат на съпричастие.“

Според Николай Дончев — за последните години от живота на писателя (вж. посочената книга): „Димов четеше испански и френски автори, между които много му допадаше със своя прелестен стил Андре Мороя (имаше намерение да го покани като гост на Съюза!).“

Във Флоренция като делегат на Четвъртия редовен конгрес на Европейската общност на писателите през 1962 г. той проявява според него „очевиден интерес към писателите от Латинска Америка, между които имаше и кубинци. Димов намери веднага общ език с тях по редица литературни проблеми, защото бе доста широко осведомен от печата и книгите. Помня с какво увлечение, с какъв прилив на мисълта, с какъв жив интерес той разпитваше, поставяше въпроси, цитираше имена и заглавия на книги. Понякога някой въпрос, макар и нелитературен, вземаше превес, защото Димов обладаваше широки интелектуални интереси, не му бяха чужди проблемите и на естествените, и на социалните науки, на философията и на общата история на човешката цивилизация. . . Рим погълна жадно вниманието на Димов. Любопитството му беше безпределно, подсилено може би от познанията, които имаше за древната и новата култура на Апенинския полуостров. По даден паметник, който привличаше погледа му, той можеше да изгради цял разказ, да оживи разговора със събеседника си с епизоди и факти, почерпани от стари и нови книги, да открие неща, които другият не е зърнал и не е открил. Дори в тези случайни, откъслечни разговори, внушени от натрошен бюст на древна богиня или от някоя прерязана от стихията на времето каменна или мраморна колона, разговори, разместени от страна на Димов със съдържателни мисли, се чувствуваше неговата творческа природа, поразяваше оня вътрешен поглед, който той имаше за нещата и който придаваше на последните осезаемост и дълбок смисъл. Римските „скави“ връщаха мисълта на Димов векове назад, опияняваше го величието на миналото, блясъкът на древната култура, зашемявала такива неповторими паметници, които будеха пиетет и трепет.“

С подобни впечатления от Димитър Димов се завръщат и спътниците му в Гърция през 1965 г.

Според Стефан Каракостов — за последните години от живота на Д. Димов (вж. посочената книга): Когато навлиза в драматургията, Димов започва „отново да чете и препрочита класиците. Изучаваше Яворов, Чехов, Горки, Толстой и О. Уайлд, съвременната съветска драматургия. Знаеше добре драмите на екзистенциалистите и абсурдистите.“ След успеха на „Жени с минало“ започва „да работи отново върху драматургията, да се запознава с класици и съвременни наши и световни автори. Искаше да бъде на равнището на своето време.“ Подготвяйки се за „Почивка в Арко Ирис“, Димов по негово свидетелстване чете с възторг книгата на Ибарури за Испания „Единственият път“, изучава подробно „Испански дневник“ от М. Колцов. Чете „Оптимистична трагедия“ от Вс. Вишневски. Знае цялата литература за сраженията край Мадрид, за битката на Ебро.

Драгомир Асенов си спомня, че когато през 1965 г. наша писателска делегация, начело с Димитър Димов, пътувала за Гърция, той се изказвал за Л. Бромфийлд и за С. Моам като за големи автори. Споменавал, че е чел и обичал Ж. Амаду. „Тогаво говореше за автора на „Доня Барбара“ (от Ромуло Гоглиегос) много ласкави неща —“ допълва Ник. Янков.

Според Лилиана Димова (за периода 1959—1966 г.): „Автор, който особено много ценеше, беше Проспер Мериме. Много често издаждаше двете малки томчета в кожена подвързия и с възхищение казваше: „Това е истинско бижу.“ Понякога му заявявах, че все пак творчеството на този автор е твърде малко по обем. „Няма нужда от повече. Това е достатъчно, за да му осигури безсмъртие“ — и ни привеждаше десетки примери с автори на големи романи или „тухли“, както обичаше да ги нарича той, които не стават за нищо друго освен за претопяване. Попитах го веднаж, ако трябва да назове по един автор и един роман от западната и съветската литература, кои ще бъдат те. „Острието на бръснача“ от С. Моам и „Тихият Дон“ от Шолохов“ — отговори ми той без колебание. Димитър Димов говореше с голямо възхищение за творчество то на Мопсан и Стендал, за „Лисици в лозето“ от Фойхтвангер, „Светлина през август“ от Фокнър, за Томас Ман, за „Прозрение“ на Алберто Моравия. Особено му хареса романът на Р. Галиегос „Доня Барбара“, а също така „Травнишка хроника“ и „Мостът на Дрина“ от Иво Андрич.

Когато през 1964 г. бяхме в СССР по случай 60-годишнината на М. Шолохов, посетихме Ясная поляна. Димитър Димов беше необикновено щастлив от това, че се докосна до върховете на старата и нова Русия.

През последните години Димитър Димов препрочиташе „Записки от мъртвия дом“ и „Бесове“ на Достоевски. С интерес четеше „Избранные философские сочинения“ на Белински и завиждаше на писателите, живели по същото време — могли са да бъдат спокойни, че творчеството им ще бъде правилно разбрано и оценено.

От драматурзите много се възхищаваше на Шекспир, Мольер, Ибсен. Особено много харесваше „Ревизор“ на Гогол, а за диалога на О. Уайлд казваше, че „звънтя като удар от шпага“. Радваше се много, когато след постановката на „Жени с минало“ критиците сравняваха диалога му с този на Уайлд. Харесваше също така и пиесата на Б. Шоу „Пигмалион“. Дълго ни говори за „Сирано де Бержерак“ от Едмон Ростан и по случай предстоящата ѝ постановка в Народния театър я препрочете отново. Последната книга, която остана недочетена на бюрото му, бе „Животът на Жорж Санд“ от А. Мора на френски език⁷.

Какво показват запазените следи от прочит на чуждоезични книги? Това са предимно извадени в тетрадки, бележници или върху листчета със среден формат непознати думи, срещу които е отбелязано българското им значение. Очевидно листчетата са оставали в книгата до прочитането ѝ, после са били прибирани в пликоси и върху тях Димитър Димов е записвал назоваването на книгата, в някои случаи и името на автора — един факт с голяма съвременна стойност. За съжаление обаче десетки листчета са стигнали до нас без своите пликоси, а някои тетрадки са останали незаглавени. Нито една от тези находки не е датирана. Намереното в архива и

⁷ Тази книга е записана под инв. № 2693 в личната библиотека на Димитър Димов — A. Maugois. *Lélia ou la vie de George Sand*. Paris, 1952.

на различни места в дома (и в мазето) на писателя е много трудно да се ориентира, макар и приблизително, във времето. Такива са повече от половината материали от този род. В замаяна на това пък допълнително откритите в Пловдив и в Испания преведени на български чужди думи се поместват категорично в точно определен отрязък от време. Така установяваме, че в Пловдив (ноември 1946 г. — януари 1951 г.) Димитър Димов е чел на *френски език* „Cruelle énigme“ („Жестока загадка“), „La châtelaine du Liban“ („Властителницата на Ливан“), „Exelle“, „La dame de l'ouest“ („Дамата от Запад“), „Erromango“ и „Le lac salé“ („Соленото езеро“) от Пьер Беноа, „La guerre dans l'ombre“ (от Бауермайстер), „Espionnage et contre-espionnage à Bruxelles pendant la guerre“ (от Хенри Биндер), „Climats“ и „Ariel“ (навярно „Ariel ou la vie de Shelley“ — „Ариел или животът на Шели“; и двете от А. Мороа), „Lewis et Irène“ (от Пол Моран), „Lena“⁸, на *английски език* — „The happy prince“ от Oscar Wilde (О. Уайлд).

В Испания (януари 1943 г. — февруари 1944 г.) той чете „Héroes universales de la literatura española“, „Historia de la literatura española“, „Historia de España“, „Geografía de España“, „Cuentos extraordinarios“ („Необыкновенни разкази“ от Уошингтън Ървин), „El caballero de la Virgen“ („Рицарят на Девата“ от Бласко Ибанес); „Andanzas y visiones españolas“ (прочутата книга на Уилям Уилямс „Испански странствувания и видения“), „El alma de España“ („Душата на Испания“ — поетична антология)⁹.

Неопределени във времето остават заглавия като „Otello“ (Шекспир), „English words“ (английски думи), „Le chemin des tourmentes“ („Пътят на тормоза“), „La chartreuse de Parme“ („Пармският манастир“ от Стендал), „Ines de la Sierros“, „Cyrano de Bergerac“ (от Едмон Ростан), „Colomba“ (от Пр. Мериме), „Les âmes de purgatoire“ („Душите от чистилището“, Мериме) — разкази, „Chronique du règne du Charles IX“ („Хроника на царуването на Шарл IX“), „Grande histoire de la littérature française“, „Théâtre Tschecov“, „Histoire de la philosophie européenne“¹⁰, „Женщина с моря“ (от Ибсен), М. Алшатов — „Всеобщая история искусств“, т. I, И. Д. Андреев — „Основы теории познания“, „Подвиг испанской республики“, Рудкевич — „Диалектический материализм“, И. Д. Андреев — „Диалектический материализм“, „Вселенная и атом“ (от Поликарп).

Трудно би могло да се каже и кога са четени ония книги в личната библиотека на Димитър Димов, в които намираме листчета с преведени непознати думи:

Stendal. Romans et nouvelles. Texte établi et annoté par Henri Martineau. Paris, 1952 (inv. №№ 1559, 1560),

Artur Chuquet. Littérature allemande. Paris, 1926 (inv. № 1566),

Augustin Filon. Histoire de la littérature anglaise depuis ses origines jusqu'à nos jours. Paris, 1922 (inv. № 1571),

Joseph Crozier. Mes missions secrètes. 1915—1918. Paris, 1933 (inv. № 2645),

D. Jbarruri. El único camino. Cuba, 1962 (inv. № 1607).

Друг ценен източник за изследователя на тази тема са самите изявления на писателя. Те не са малобройни, но в повечето случаи се свеждат до отделни позовавания.

Прави впечатление, че текстовете на Димитър Димов (художествени произведения, публицистика, писма) изобилствуват с такива позовавания. Те като че ли компенсират недостига на

⁸ В личната му библиотека под инв. №№ 2682, 2690, 2646, 2650 се намират книгите:

Paul Morand. Lewis et Irène. Paris, 1924, подписана „Д-р Д. Димов“.

Pierre Benoit. Le lac salé. Roman. Paris. С подпис и подчертавания.

J. Bauermeister. La guerre dans l'ombre. Souvenirs d'un officier du service secret du Haut commandement allemand. Paris, 1933.

Henri Binder. Espionnage et contre-espionnage à Bruxelles pendant la guerre. Paris, 1935.

⁹ В личната библиотека на Димитър Димов под инв. №№ 2698, 2916 се намират книгите: Washington Irving. Cuentos de la Alhambra. Buenos Aires, 1943, подписана „Demetrio Dimoff. Madrid, 1944.“;

Б. Л. Ибанес. Мъртвите заповядват, 1930 г.

живи изповедници. Най-непосредствените признания откриваме в романите и разказите му. Пътеписите, тия своеобразни културни, историко-социологически и философско-психологически дневници, също са извиквали по съвсем естествен начин в съзнанието на твореца имена, свързани с описвания регион. Отношението си към отделни автори и произведения нашият писател е разкривал понякога и случайно, по даден повод. Ние все още познаваме сравнително малко общественика и публициста Димитър Димов, а в написаното от него има шедеври на мисълта, стила, дипломатията.

В първото печатано произведение на Димитър Димов, романа „Поручик Бенц“ (1938), най-съществено място с оглед на разглежданата тема заема безспорно мотото на Бодлер, което говори за въздействието на „прокълнатите“ поети върху младия писател и дава ключ за разбирането и обяснението на творбата. Вътре в нея освен споменаванията на популярните герои Дон Жуан и Кармен¹⁰, привлича вниманието изразът „полудественици“, който се среща и в разказа „Карнавал“ (1942). Според проф. Б. Койчев този израз „дошъл“ от романа на В. Маргерит „Полудевственици“, много се харесал на Димов и влязал в речника му. В „Карнавал“ Ани чете Франси де Кроасе, „който по онова време заместваше Декобра“. Но може би най-интересни за нас в този разказ са онези две страници, в които се питира Фройд и чиято връзка с „Градина на мъките“ от О. Мирбо е по-лесно уловима, отколкото в романа „Поручик Бенц“. Отгласът на тази творба на Мирбо е налице и в новия роман, който Димитър Димов започва да пише очевидно непосредствено след отпечатването на „Поручик Бенц“ и който обикновено отбелязваме като „Роман без заглавие“¹². Това недовършено ранно произведение на писателя е твърде богато с указания за неговото философско и художествено четиво от този период. Тук присъства, културът към Бодлер и Верлен, слабостта към романите на Питигрили, увлечението по К. Дойл и неговата съперница А. Кристи. Цитират се „Lewis et Jren“ от Пол Моран, съобщават се „морските“ романи на Дж. Конрад „Typhoon“ и „The negro of „Narcissus“ („Негрът от „Нарис“) и още едно произведение с такава тематика — книгата „The Home Fleet in Great War“ („Нашата флота в световната война“). С първия от посочените романи на Конрад се срещаме още през 1931 г. в едно от писмата на Димитър Димов до Б. Койчев, в което му съобщава за заниманията си с английски език: „Поръчах си Typhoon (Тайфун) от Джозеф Конрад и ще се опитам да го прочета. Искам да асимилирам повече думи и чак тогава да почна да чета научни книги.“ В тези писма се споменава само още едно художествено четиво — „Брат ми Ив“ от Пиер Лоти (1931г.). Като правило те изобилствуват с коментари за научни съчинения.

„Ахилесова пета“ е последното художествено произведение, върху което Димитър Димов е работил. Времето на действието в написаните му начални страници обаче го свързва и с ранното му творчество. Тая връзка между минало и настояще е отразена в писателите и произведенията, с които боравят неговите герои. Бащата на главния герой пише студии за творчеството на Пруст и Жул Ромен, произнася „речи“ върху модерния френски роман или декламацията на „Сирано де Бержерак“. Самият той чете много томина „История на изкуството“, докато брат му се увлича от „Мадоната на спалните вагони“ (от М. Декобра). А ремеслът Кодлов предлага „Желязната пета“ от Дж. Лондон. Духът на времето като авторско съпреливяване е възпроизведен и посредством споменавания на спектаклите в Народния театър — „Медия“, „Хамлет“, „Тартюф“, и в киното — „От остров на остров“ с популярната Марлен Дитрих.

Вторият роман на Димитър Димов също не е лишен от асоциации с писатели и художествени творби. Но тук това вече става в една нова литературна област и на друго естетическо равнище. Художествената действителност в „Осъдени души“ хармонизира с пристрастието на Димов

¹⁰ В личната библиотека на Димитър Димов под инв. №№ 642 и 2408 се намират книгите: Edmond Rostand. Cyrano de Bergerac. Comédie héroïque en 5 actes en vers. Paris, 1902.

¹¹ Prosper Mérimée. Romans et nouvelles. Paris, 1951, с бележки на Димитър Димов.

¹² На Мериме и неговата Кармен Димитър Димов се спира още веднаж в самостоятелния пътепис „Сан Себастиан“, който е отпечатан във в. „Отечествен фронт“, бр. 491 от 7. IV. 1946 г. и който издателите на неговите събрани съчинения очевидно не са разграничили от първата част на пътеписа „Куха Испания“ със същото заглавие.

¹² Вж. Е. К. Иванова. Димитър Димов и градината на мъките от Октав Мирбо. — Литературна мисъл, 1983, кн. 3.

към испанската литература и култура, чието начало датира около 1930 г. Затова външният вид на неговите герои често се успоредява с персонажа от популярни произведения на испански художници, а поведението им нерядко се съпоставя с образи от испанската класика (Ередия — с Дон Кихот, Фани — с персонажа от драмите на Лопе де Вега). В „Осъдени души“ властвуват преклонението на българския писател пред най-великите представители на испанската художествена мисъл. Романът остава усещане, че в Испания той като че ли възприема физически типното присъствие. В „Дон Кихот“ и „Ласарильо де Тормес“ за него е скрито „истинското достойнство на този народ“. А след най-съвършената книга по израз на мис Смитър следват книгите на Унамуно. Върху страниците на този роман без съмнение са назовани и ония религиозни произведения (четивото на Фани), които са дали възможност на самия писател да се запознае с католицизма и йезуитизма. В него се срещаме и с една тема, която Димитър Димов доразвива в по-късните си работи. В началото на втората част „Фани и Лойола“ героинята преценява: „Са мата страна не беше нито варварска, нито романтична, нито тъй смешна, колкото я бяха описали Готие и Дюма в книгите си от миналия век и колкото искаха да бъде мнозина съвременни автори, които превъзнасяха набожността и традициите ѝ с не по-малко въодушевление от боя с бикове и съмнителния стил на страстното Cante flamenco“ (андалуски песни — б. м. Е. И.). . . А в част първа на пътеписа „Куха Испания“ (1946), озаглавена „Сан Себастиан“, писателят се възмущава: „Какво са видели знаменитостите на Европа в Испания? Уошингтън Ървин¹³ ни поднася тайните на харема в Алхамбра. Шатобриан ни разплаква с Абен Хамет и доня Бланка. Дюма забавлява отлично с испански анекдоти една дама от Париж, Теофил Готие рисува неповторимо иберийски пейзажи, за да постави в тях карикатури на хора. Мериме ще ни накара да си въобразим испанките като севилски циганки. Моклер, погълнат от съзерцания, се пази да не оскърби ни републиката, ни монархията. Никой не вижда народа, който работи за феодалите и събира петачета за папата, който вдига революции, събаря монарси, гони йезуитите. . . Народът — това е гъсталак от бурени около паметниците на миналото. Какво значи той пред филиграните на Алхамбра!“ Само четири години преди това, в 1942 г., той е публикувал пътеписа „Субтропични брегове“, където за пръв път е използван подобен похват: „Минаваме селищата. . . Доскот, споменат в романите на Роже Версел¹⁴, ония перверзни романи, наситени със садизъм и сладострастие, в които българските „комитаджии“ владат за косите голи жени, а кавалерията ни носи бели престилки, за да не си цапа униформите, когато върши класета. Печален талант на гръцка и сръбска служба. Дори румъните не го обичат. Като изключим Юго, Ламартин и безобидния Ламуш, едва ли някой французин е казал добра дума за нас. За Лоти сме кръвожадни диваци, а Пол Моран, минавайки през България, е виждал само червени чушки, окачени пред стрехите. Може би честната интелигентност на французите ще съзρε някога истината.“ На о. Тасос българският турист вече е изцяло погълнат от атмосферата на древността, неповторимо възпроизведена от една свръхчувствителна и високоинтелигентна натура. Изпитват уещането, че и неговото литературно развитие, както това на европейския континент, е започнало от литературата и културата на древна Елада, която познава безупречно и която е станала неделима част от неговото личностно и творческо „аз“. Това вдъхновено сливане с епохата на древногръцката цивилизация ще се повтори още веднаж в неговия живот през 1965 г. Впечатлението му, озаглавено „При нашите гръцки приятели“, поразяват с духовната несободност и умението му да се пренася в древността, да видишва пълнокръвна нейния аромат, да се потапя изцяло в духовния ѝ климат, да се превъплъщава, да съпреживява. Великолепно проявената в първия му пътепис артистичност очевидно е първопричината, поради която заимствувал цели пасажи от „Субтропични брегове“ в „Тютюн“.

„Шо за народ са баските?“ — се пита Димитър Димов в „Януарска пролет“ (1946) и си отговаря: „Едно тъмно и страстно племе с неизвестен произход, което преди Унамуно и Пю Бароха е дало на света и Лойола. Най-вероятно е да са остатък от някогашните първоначални жители на полуострова — иберите, — чиято благородна красота познаваме от бюста на „Да-

¹³ Вж. посочената книга на този писател в библиотеката на Димитър Димов под инв. №2698.

¹⁴ Този автор е споменат в същия дух и в доклада „Хуманизмът в българската литература“

мата от Елче". . . Но има нещо тъжно и мъртво в тази яркост, в тази цветна симфония, в тоя баски пейзаж, нещо, от което разбирате изведнаж и песимизма на Пио Бароха, и меланхолията на Уаумуно, и мрачния фанатизъм на Лойола. "Тази мисъл намира своето продължение в „Кастилска зима“ (1945—1946), където четем: „Ако Баската област даде Лойола, от Кастилия излизаша Сид, конквистадорите и безсмъртните защитници на червения Мадрид.“ А когато, пристигнал в Мадрид, Димитър Димов чува едва изговаряното „р“ на камериерката, веднага го свързва с името на един друг свой познайник — „Това е севилското наречие, което познавам от романите на Бл. Ибанес.“ В последната част на пътеписа „Куха Испания“ — „Разходка в Ретиро“ — още веднаж е споменат с респект големият испански комедиограф Лопе де Вега.

Испанската тема в творчеството на Димитър Димов, въведена с „Осъдени души“ и доизчерпвана в „испанските“ му пътеписи, отзвучава през 1946 г. с разказа „Задушна нощ в Севиля“, който изобилствува с имената на любими художници — Гойя, Веласкес, Мурильо, Ел Греко, към които са прибавени още Сулоага, Рибера, Сурбаран. От писателите са споменати Сервантес и Тирсо де Молина. В драмата „Почивка в Арко Ирис“, където тази тема след близо 20 години прозвучава отново с могъща сила, доминира вдъхновението на Лорка. Но тя пробужда и стари, незабравими вълнения. Тук Лопе де Вега и Дон Кихот са използвани находчиво за историко-социални и хуманно-етични сравнения.

Какво откриваме в творчеството на Димитър Димов през 50-те години? В статията си „Волни внуци ще живеят“ (1953) той показва добро познаване на биографията и творческото наследство на Петьофи, изпитва дълбоко вълнение от поезията на унгарския поет-революционер. Но мисълта му е скована от господстващите по онова време принципи на схематизма и догматизма. Любопитно в това отношение е изказването му на тридневното обсъждане на романа „Тютюн“ в СБП (1952), в което блестящо защитава своето произведение и естетическите си позиции, почерпани от научната мисъл на социалистическото общество. Но същевременно от принудително изострено до крайност чувство за самокритичност той се подлага на внушения, някои от които, както виждаме от по-късните му изявления, са твърде отдалечени от неговото художествено верую. „Има двама много известни английски писатели — познавате ги всички — говори той. — Това са Ръдиард Киплинг и Съмърсет Моам. Двамата са много добри художници, но лишени от човешка и гражданска честност писатели. Защо са лишени от тази честност? Защото премълчават умело под предлог на обективност и художественост класовите черти на героите си. И от това гледище в произведенията им няма всъщност никаква художественост, а само лъжи, които заблуждават и отвличат вниманието на читателя.“¹⁵ И няколко страници по-нататък: „Относно влиянието на западната литература. Някога аз изучавах доста усърдно испанската и особено френската литература. Тези литератури в своите упадъчни стадии наслоиха в мене известни елементи като излишен психологизъм, маниерност в стила и някои други недостатъци, върху пълното изкореняване на които ще продължавам да работя, като изучавам грижливо великите произведения на руския критически и социалистически реализъм.“

Не може да има съмнение, че за да изясни истината за себе си, за да постигне необходимото му и така типично за него умствено и душевно равновесие, Димитър Димов е изпълнил това свое намерение. Посоченото изказване е характерно и с факта, че в него за пръв път се споменават имената на „двама гениални съветски писатели“, на двама „велики художници“ — Горки и Шолохов.

В пътеписа „Юлска зима“ (1954) се появяват редица имена от писателските среди на Южна Америка. Едни от тези имена отразяват стари познания и имат връзка с „испанските“ страсти на Димов (Неруда, Амаду). Други разкриват панорамата на съвременната латиноамериканска литература. Но, верей на себе си, Димов търси „планетарния“ мащаб на тази литература. И когато прави оценка на поезията на П. Неруда, го нарежда до други „мощни поети като Маяковски, Н. Хикмет или Вапцаров, които принадлежат... на цялото човечество“.

¹⁵ Становището на Киплинг Димов поддържа и в статията „20 години социалистическа литература“ (1964). Мнението му за С. Моам не съпада с цитираните вече изказвания на Н. Янков и Л. Димова.

През 60-те години по силата на общественото положение, което заема, Димитър Димов излиза в печата с редица статии, интервюта, изказвания, доклади, които продължават да разкриват неговата литературна култура.

Докладът му „Хуманизмът в българската литература“, изнесен на Първата среща на българските писатели през април 1964 г., поради своето предназначение изобилствува с имена на писатели от съседните ни страни — Стратис Миривилис, Янис Рицос, Вук Караджич, Балче-ску, Хаджу, Негруци, Еминеску, Ашкерц, Грегориц, Й. Ст. Попович, Бр. Нушич, Н. Хикмет, вплетени така изкусно и неопровержимо с нашата история и литература, че и най-прецизната справка, поднесена му предварително, не е в състояние да заличи оригиналния почерк на писателя.

В писмото си до гръцката писателка г-жа Рали от 4. VII. 1965 г. Димов напомня приказката на Макс Нордау за вълшебния художник А в изказване на теоретична конференция на партийната организация на СБП през същата година, посветена на националното своеобразие на литературата, изповядва: „Обичам много книгите на Иво Андрич.“ Пак тук показва солидна представа за делото на П. Берон и мястото му както в българската, така и в общоевропейската научна и културна общност. Такава нагласа да мисли обобщено съзираме и в находчивото му и поднесено с финес слово при откриване на Първата среща на писателите от балканските страни („Запазването на мира и разширяването на културното сътрудничество — върховна неосбодимост“): „Всеки от четирите големи полуострова на нашия стар континент Европа е направил, така да се каже, по един принос в световната литература. Ако Скандинавският полуостров откри темата за любовната мъка, легендата за Тристан и Изолда, ако Иберийският полуостров създаде безсмъртния и висок до звездите образ на Дон Кихот, ако Апенинският полуостров въведе в литературата жизнерадостните герои на Ренесанса, то Балканският полуостров — в най-дълбока древност и преди още да се появят писатели в останалите три полуострова — роли първообразите на литературните жанрове на епоса и трагедията.“ В статията „Има такава партия“ (1961) срещахме пасажа: „Кампанела и Мор рисуваха картини из живота на бъдещото човечество. Но това бяха само горестни, построени върху фантазия мечти на благородни духове, потресени от варварството на своята съвременност.“ А в изказване, подготвено по въпроси на немски журналист през 1960 г. и озаглавено допълнително от редакторите на събраните съчинения на писателя от 1965—1966 г. „Сега няма нищо по-важно от запазването на мира“, Димитър Димов е записал: „... ведрите духове на немските просветители като Гьоте, Шилер и Лесинг, на музиканти като Бетховен, на философи като Маркс, Енгелс, Хегел и Фюрбах, на учени като Маер, Хекел и Айнщайн създават у нас истинския, неразрушимия от никакви политически събития престиж на немския народ. Аз съм професор по анатомия. . . С особено удоволствие използвам междучелюстната кост, за да поговоря пред студентите си за Гьоте като поет, като природопромицател, като велик и наситен с хуманизъм представител на немския дух. А доколкото съм писател, изпитвам истинско възхищение от равновесието между интелекта и чувствата, с които той възприема света, и от великолепната сила на неговите художествени средства.“

Конкретни обстоятелства (50 години от смъртта на Толстой, 60 години от рождението на Шолохов и др.) са предопределили в тази група изказвания централно място на руските и съветските писатели. През 60-те години Димитър Димов пише многозначителната статия „Толстой и нашата съвременност“, в която след „Пътят на писателя“ е направил може би своята най-дълбока и чиста изповед на творец и човек. Невъзможно е изключителното богатство на нейното съдържание да се предаде с няколко изречения. Тук Димов е показал цялостен поглед върху творчеството на този „корифей“ на „великите художници-реалисти от миналото“, акцентирал е непреходните моменти в него, посочил е художествената традиция на Толстой като задължителен образец за всеки прогресивен писател. Познаваме още две статии, отпечатани на руски език¹⁶, в които Димитър Димов е дал непосредствен израз на отношението си към руската и преди всичко към съветската литература и конкретни нейни представители, проявявайки задълбочено познаване на материята. За него Горки, Маяковски и Шолохов утвърждават най-действено идеалите на Ок-

¹⁶ „Искусство жизнеутверждения“ — Иностранная литература, 1955, кн. 5, и „Гуманистический пафос“ — „Вопросы литературы“, 1962, кн. 2.

томврийската революция. А „Разгром“, „Тихият Дон“ и „Ходене по мъките“ са шедеври от издателския период на тази литература. „Многие из советских писателей — пише Димитър Димов — пользуются мировой известностью, и достоинства их произведений не позволяют поставить одного или несколько из них выше остальных. Но когда заходит реч об образце интеллектуального и эмоционального обобщения и о художественном мастерстве, я прежде всего назову рассказ „Судьба человека“ М. Шолохова. Для меня этот рассказ останется жемчужиной в истории мировой литературы. В нем величественной простотой звучит правда о жизненной энергии, разуме и достоинствах не только советского человека, но и человека вообще. Этим маленьким, но ослепительно ярким шедевром Шолохов показывает неразрывную связь между судьбой коллектива и судьбой индивида, раскрывает взаимодействие между разумом и сердцем, сплавляет воедино метод и художественную силу произведения.“

И двете статии заслужава да влязат в събраните съчинения на Димитър Димов (за съжаление не разполагаме с техния оригинал). От една страна, те са най-тясно свързани с литературно-теоретическото наследство на писателя. В тях, както и в статиите, посветени на Толстой, Димитър Димов отстоява собствените си естетически позиции, в творчеството на своите руски събратя намира опора за собственото си писателско кредо в трудната борба, която води почти цял живот за защита на своето писателско дело. Защото се е убедил, както пише в приветственото си слово „Нашият Шолохов“ (1965), че най-голямото щастие за един истински писател е да доживее и види „не славата си, а действителната сила на своите произведения“. От друга страна, тези статии заемат важно място сред оскъдните безспорни документи за мястото на руската и съветската литература в неговата творческа биография. От трета — разкриват го като читател. Димитър Димов е притежавал едно голямо умение — да чете проникновено, да търси дълбокия философско-исторически смисъл на нещата; да улавя творческата специфика на авторите; да прилага към тях строго индивидуален подход при равнопоставеното участие на интелект и емоция и постоянното съпътствие на критичното начало; да прониква там, където не достигат често пъти дори професионалистите. Затова ни е по-лесно да му приписваме като слабост увлеченията по някои писатели, вместо да се опитаме да разберем с какво са му били нужни и полезни те, да разгадаем своеобразната смесица от безпошаден реализъм с модерни наеви и подчертани предпочитания във феномена Димитър Димов. Нещо повече — читателят у него на места прераства в литературен историк и критик от най-висока класа. Ето защо написаното от него е проникнато със самочувствието и достойнството на знаещ и можещ човек, органично съчетано с мъдра скромност и непосредственост.

Как е отразена тази картина в личната библиотека на писателя, която съдържа 3051 бройки? Знае се, че след десетата година от живота си само в София Димитър Димов е сменил 19 квартири. Като ветеринарен лекар е работил в Кюстендил, във с. Ваксево, Кюстендилско, в с. Кнежа, Оряховско, в гр. Бургас. В Кюстендил е живял с родителите си и като ученик през 1924—1925 г. По време на евакуацията, след завръщането си от Испания, прекарва известно време в Дупница, после е мобилизиран като ветеринарен лекар в Беломорието. От 1946 до 1951 г. е на работа в Пловдив, където живее последователно на три места. Известно е също, че от Пловдив не е успял да пренесе всичките си книги, а в българската легация в Мадрид е оставил на съхранение един сандък с книги (някои пловдивски и мадридски екземпляри са вече предадени в музeya „Димитър Димов“). Като се има предвид всичко това, става ясно, че тези 3000 екземпляра далеч не обемат цялото книжно богатство на българския писател. Най-ценното за него обаче безспорно е сред тях — особено що се касае до книгите на латиница. Техният брой е над 400. Най-многобройни са тези на френски език, следвани от испанските. На немски Димов си е доставял предимно медицинска литература по своята специалност и някои философски произведения. Срещат се книги и на английски език.

По години на отпечатването собствените чуждестранни книги на Димитър Димов се класират общо така. Най-старите издания са от 1847, 1848 и 1850 г. През периода 1851—1895 г. празниците са най-големи и сравнително малки за времето от 1895—1920 г. В границите на 1920—

1940 г. фигурират ежегодно по няколко чужди издания. През 1940—1950 г. общият им поток намалява (но рядко се среща някоя пропусната година). Засилва се отново през 50-те и 60-те години. Тук изобилствуват московски издания на руски и съветски автори предимно на френски език (Казакевич, Кожевников, Ленин, Макаренко, Еренбург, Горки, Пришвин, Б. Полевой и др.).

Две трети от общото количество на този раздел представлява научна литература от почти всички клонове на знанието и често от най-малките техни разклонения. Приоритет имат философията, естествознанието, медицината. Следва ги историята, историята на литературата¹⁷ и на културата, теорията на естетиката и на литературата. Търсени са крупни, обобщаващи произведения, в които излизат на преден план проблемите на дадена наука. В областта на философията, историята, литературата и изкуството от отделните творби и творци вниманието се насочва към общонационалното, към географски определеното, за да обхване в заключението нещата в световен аспект. Срещат се обаче и тясно специализирани съчинения¹⁸. Проявено е влечение към есеистиката¹⁹. Очевидно е по-специално насоченото внимание към Испания²⁰ и страните от Южна Америка. Отразен е един ранен интерес към същността на религията²¹. Този раздел от библиотеката на писателя-учен потвърждава сведенията за неговото голямо любопитство към биографиите на известни личности²². В книжния поток откриваме имената на следните западноевропейски и американски писатели: Р. Едмонд, А. Мора, Стендал, Роже Верже, Ж. Верн, Молиер, Монтескьо, П. Моран, А. Прево, Реалито, Ламартин, А. Манзони, Пр. Мериме, К. Моклен, Балзак, Бомарше, П. Неруда, Боало, П. Бурже, Сервантес, М. Декобра, В. Юго, У. Ървинг, Ж. П. Бониол, Бернанден де Сен Пиер и др. Тук е и Омир. Прави впечатление, че към някои автори и произведения писателят се е връщал, като е вървял от превода към оригинала. Редица издания, често многотомни, разкриват стремеж към цялостен поглед върху творчеството на именити автори²³. Специално внимание заслужава една група от книги (предимно на кирилица), начело на които стои „El único camino“ от Д. Ибарури²⁴, които безспорно са свързани с подготовката за „Почивка в Арко Ирис“. Във всяка от тях откриваме бележки на автора.

В доста от книгите с латиница се намират подчертавания и бележки, подпис на писателя без или със датировка, понякога свързан и с името на даден град. Всичко това, разбира се, предполага едно детайлно разпознавателно проучване, което ще допълни отговора и на въпроса, как и кога Димитър Димов се е снабдявал с тези книги.

Безспорно разделят „Латиница“ би трябвало да се разглежда на фона на цялата лична библиотека на Димитър Димов. Една от най-характерните особености за останалата част на тази библиотека е, че около две трети от книгите с кирилица са на руски език. И ако хвърлим най-бегъл поглед само върху онези от тях, върху които писателят е оставил някакви бележки, ще открием същите тематични закономерности — широк диапазон на философските науки и на

¹⁷ Например Henri Hauvette. *Littérature italienne*. Paris, 1932; Arthur Chuquet. *Littérature allemande*. Paris, 1926; F. Ferris. *Histoire sommaire de la littérature française au XIXes*. Paris; Augustin Eilon. *Histoire de la littérature anglaise, depuis ses origines jusqu'à nos jours*. Paris, 1922.

¹⁸ Georges Grante. *La composition et le style*. Paris, 1925.

¹⁹ Gabriel Seailles. *Essai sur le génie dans l'art*. Paris, 1902.

²⁰ P. Riera-Vidal. *Un día en Toledo (Quia artistica illustr.)*. S. I., S. I. 1930; Avila de los Caballeros. *Descripción artistica* — hist. S. I. El magisterio, 1935.

²¹ Johan Hiort. *La crise de la vérité*. Paris, 1934; Max Scheler. *De lo eterno en el hombre. La esencia y los atributos de dios*. Madrid, 1940; Max Scheler. *Muerte y supervivencia. „Ordo amoris“*. Madrid, 1934...

²² *Les vies des hommes illustres par Plutarque*. Paris, 1850, в четири тома. (Шест тома на библиотека „Безсмъртни мисли“ и други издания на кирилица допълват тази картина.)

²³ W. Shakespeare. *Obras completas. Estudio preliminar*. Madrid, 1951; Stendhal. *Romans et nouvelles*. Paris, 1952; Molière. *Oeuvres*. Paris, 1930; Lamartine. *Oeuvres choisies*, 1930; Molière. *Obras completas*. Madrid, 1951; Lamartine. *Oeuvres choisies*. Paris, 1930; Merimée. *Romans et nouvelles*. Paris, 1951; Merimée. *Nouvelles*. Sofia, 1963; Balzac. *Oeuvres complètes*. Paris, 1874; Hugo. Paris, 1878, 1879, и др.

²⁴ Ив. Майский. Испания. 1808—1917. Исторический очерк. М., 1957.

Из истории освободительной борьбы испанского народа. М., 1959.

Подвиг испанской республики, и др.

естествознанието; история и теория на литературата и изкуството; икономика, идеология, политика, революционно движение. Всичко, което се докосва до човека — от неговия „мъничък“ вътрешен свят, през физиологическата му същност, до необятните простори на всемира и закономерностите, които го управляват. Към обемистите трудове по литературна история тук се присъединяват история на испанската литература, на руската и на съветската литература, на индийските литератури, история на световния литературен процес. Сред книгите с кирилица се открояват събраните съчинения на Гогол, Толстой, Достоевски (с листчета преведени думи), Тургенев, Пушкин, Лермонтов, Шевченко, Мериме, Волтер, Ибсен (с листчета преведени думи), Лопе де Вега, Л. Фойхтвангер, Петьофи и др.

Цяла монография би могло и би трябвало да се напише върху домашната библиотека на Димитър Димов. Такава разработка заслужава запазеното книжно богатство, натрупано и от други големи наши писатели. Убеден съм, че изследвания от този род ще се оказат изключително плодотворни, ще извясят ръста както на отделните творци, така също и на отечествената ни литература и култура като цяло, ще разкрият непознати и трудностопни подстъпи към единството личност-време-творчество. Към изпълнението на такива задачи би трябвало да се тръгне от библиографски справочници на частните библиотечни хранилища, които се намират в нашите архивни фондове. За някои от тях ние вече разполагаме и с архивнобиблиографска обработка.

Фактите, които ни поднася настоящото непретенциозно изследване, се оказват твърде показателни сами по себе си. Бегло нахвърляните, често случайни податки, които взаимно се допълват и потвърждават, създават една най-обща, но явна представа за творческата природа на Димитър Димов, за процесите и етапите на неговото формиране и осъществяване. Очевидно е, че по-голямата част от времето си писателят е отделял за научни занимания. Най-щателно е следил също така теоретическите и философски проблеми на литературата и изкуството. В четивото му откриваме например теми, като психологическата биография, моралът в драмата, психология на художника, мемоари и въображение, морал, изкуство и религия, история на естетичното, философия на изкуството, изкуство и реалност, музика и психофизиология. . . И въпреки това количеството на погълнатата от него художествена литература е огромно и разнообразно.²⁵ Защото едно от изискванията му към писателя-социалистически реалист е „основно познаване на хилядолетния художествен опит на изкуството“ (вж. Доклад на годишно-отчетното събрание на СБП през 1966 г.). Разпознаването става по-лесно, че Димитър Димов имал предпочитания към третостепенни европейски автори очевидно не отговаря на истината. Той подбира предимно големи писатели, насочва се към сърцевината в творческото развитие на автора, търси най-известните му произведения. Чете неопенявани, оспорвани, но признати по-късно творци. Интригуват го писатели-учени и лекари, писатели-пътешественици, фантасти, описатели на екзотични светове, писатели-философи и моралисти, писатели-стилисти, творци-новатори. Познава почти еднакво добре европейската и американската литература. Интересите му се простират от най-отдалечените векове до съвременността. Занимава го суровият реализъм на социалната проблематика. Допада му историческата тема. Привличат го революционните борби и епохи със своя патриотизъм, хуманизъм, напредничави идеи. Вълнува го душевното благородство, силата и нравствена красота, вярата в доброто и в човешките възможности. Импонира му героико-романтичната приповдигнатост, емоционалната извисеност и топлината. В центъра на вниманието му е големият проблем личност—общество, кръстопътът на биологичните и обществените сили. Акцентът е поставен върху духовния свят на човека в една изключително широка гама от проблеми. Харесва му тънкия психологизъм, трагическата ситуация, комическото, сатирично и саркастично отношение, майсторски направеното природно описание, изящният стил. Взаимозависимостта неизчерпаеми духовни интереси — дълбочина на познанието определя както мащабността на възприетото от него, така и стремежа към осмисляне на връзката между литература и наука.

²⁵ Контактите на Димитър Димов с българската художествена литература и отношение то му към нея представляват самостоятелна тема, чиего изясняване по право принадлежи преди всичко на българските писатели, критици и културни дейци, които са го познавали.

Систематизираните данни очертават крупната фигура на Димитър Димов, която все още не сме обхванали в цялата ѝ величина. А тя е от изключителните явления не само за своята епоха, но и в цялата ни национална култура. При това явление самотитно българско — с корени дълбоко в простонародните родолюбиви и ученолюбиви традиции, със своите вътрешни пориви към самообразование и упорит труд, с високите си човешки добродетели, с непрестанно бликащия кристален извор на един чист и неизчерпаем хуманизъм, с вродения демократизъм, с изора, отправен напред към обществения прогрес и най-после — с горчивия жребий на недооценяването. . . Но същевременно националната традиция се оказва тясна за това явление. То разчупва нейните рамки и с неутолимия фаустовски стремеж на твореца да постигне и обхване тайните на битието излиза на общоевропейската и на световната арена.